

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

ԷՄՄԱՆՈՒԷԼ ԿԱՆՏ

(Մաշուան հարիւրամեակի առիթով):

Որովհետեւ Կանտը գիտական-փիլիսոփայական գործունէութեամբ հանդերձ մեծ ծառայութիւն է մատուցել առանձնապէս թէ իւր հայրենիքին՝ Գերմանիային և թէ ընդհանրապէս մարդկութեան՝ գործունէութեան մի այլ ասպարիզով, այն է ուսուցչութեամբ, ուստի աւելորդ չէր լինի այստեղ մի քիչ աւելի կանգ առնել նորա գործունէութեան այդ կողմի վրայ:

Քառասուն տարուց աւելի Կանտը որպէս համալսարանի դասախօս՝ մեծ հաւատարմութեամբ ծառայեց իւր հայրենիքին: Այդ գործունէութեամբ նա մեծ ազդեցութիւն է ունեցել երկրի առաջնորդող շրջանների աշխարհայեցողութեան վրայ: Հին Պրուսիայի և անոր կից արեւելեան գաւառների գրեթէ բոլոր աստիճանաւոր պաշտօնեաներն ու հոգեփրականները, ուսուցիչներն ու բժիշկները նորա դպրոցովն էին անցնում: Գերմանիայի մի ծայրն ընկած փոքր համալսարանը նորա շնորհիւ գերմանական բարձրագոյն ուսումնական հիմնարկութիւնների շարքում առաջնակարգ դիրք գրաւեց:

Կանտի դասախօսութիւններն ընդգրկում էին իրենց մէջ ամբողջ փիլիսոփայութիւնը՝ այդ բառի հին իմաստով, որով հասկացւում էր տեսական բոլոր գիտութիւնների ամբողջութիւնը. այդ ամբողջութիւնից զուրա գտնւում էին միայն պատմաբանական գիտութիւնները. իսկ այդ մասին աւելի ճիշտ գաղափար կարող է տալ դասախօսող առարկաների հետեւեալ ցուցակը. — տրամաբանութիւն, բնագիտագիտութիւն (метафизика), բարոյական փիլիսոփայութիւն, բնական իրաւունք, փիլիսոփայութեան հանրագիտութիւն, (энциклопедия) բնական աստուածաբանութիւն, մանկավարժութիւն, մարդաբանութիւն, Ֆիզիքական աշխարհագրութիւն, տեսական բնագիտութիւն, մաթեմատիկայ, մեքենայագիտութիւն, հանքաբանութիւն: Այս բոլորից նա դասախօսութիւններ արել է, իսկ մըշտական դասախօսութեան առարկայ եղել են՝ տրամաբանութիւն

ընագանցադիտութիւն և բնական աշխարհագրութիւն ու մշտական դրաղմունքի նիւթ են մատակարարել մանկավարժութիւնն ու բարոյագիտութիւնը:

Վառճանք այժմ նրա դասախօսութիւնները նախ արտաքին — ապա իերրին եղանակներին: Արտաքինն երկու եղանակ ունի, այն է զուտ դասախօսութիւն և ապա գործնական վարժութիւն. պաշտօնակարգ պրոֆեսոր լինելուց յետոյ, նա պարտադիր դասախօսութիւններին միշտ կցում էր և այդ գործնական վարժութիւնները, որոնց մասին ճիշտ ոչինչ յայտնի չէ, սակայն ինչպէս երևում է, սոքա մի տեսակ գիտական վիճաբանութիւններ (диспуты) են եղել: 1758 թ. իւր դասախօսութիւնների մասին արած յայտարարութիւններին մէկտալ նա հաղորդում է, «որ նախընթաց օրերում շարադրուած դրութիւնը (Satz) վիճաբանական եղանակով կ'ընենք» և այդ եղանակը նա համարում է ամենանպատակայարմարը հաստատուն սկզբունքներ ստանալու համար:

Ինչ դասաւանդութեան ներքին եղանակին է վերաբերում՝ այդ ոչ թէ սխոլաստիկ-դոգմատիկ բնասորութիւն է ունեցել, այլ սոկրատեան-քննադատական: Առաջին ուղղութեան ամենաէական կողմն այն է, որ նա ընդունուած, որոշ տեսակէտով նայուած ու հասկացուած, թէ գիտական և թէ փիլիսոփայական — բարոյական գրութիւններ նոյնութեամբ տալիս է ունկնդիրներին որպէս պատրաստի, վերջակէտի հասած ճշմարտութիւններ և պարտադիր անում նոյնութեամբ էլ սովորելու նոս պարզ է, որ նոյն բանը չէ աշակերտին ուղղակի սովորեցնել, թէ երբ որ և է տարածութիւն ուղիղ գծերով չըջափակուած է ամեն կողմից, այդ չըջափակող գծերի թիւը առնուազն երեք պիտի լինի, և նոյն բանը չէ, երբ աշակերտին ամեն կողմից չըջափակուած տարածութիւն են գծել տալիս և նա լինքն է այդ եզրակացութեան գալիս: Առաջին դէպքում նորա միտքը չգործեց, այլ ուրիշ մտքի գործունէութեան հետեանքը որպէս մի բեռ առաւ իւր վրայ և հեշտութեամբ էլ կ'էջէ, կ'մոռանայ, իսկ երկրորդ դէպքում՝ ընդհակառակը՝ իւր իսկ ուղեղը ջանք է գործ դնում և հետեանքն այն է լինում, որ ուղեղի վրայ քանդակում, տպաւորւում է անջինջ կերպով: Կանտը ահա վերջնական հարուածը տուաւ սխոլաստիկ դոգմատիկ ուղղութեան իր ամբողջ ուսուցչական գործունէութեամբ: Նորա դասախօսութիւնների նպատակը չէ պատրաստի փրկիսոփայական վարդապետութիւն տալը, այլ ունկնդրին ինքնուրոյն մտածութեան դրդել, նորանոր մտքեր որոնել տալ և զարգացնել: Կանտը սկզբից և եթ տիրող դոգմատիկ ուղղութեան հակառակորդ լինելով՝ ասում է. — «փիլիսոփայութիւնն ընդհանրապէս չի կարելի սովորել այնպէս, ինչպէս սովորում ենք մաթեմատիկան,

ընադիտութիւնը, պատմութիւնը, սակայն կարելի է սովորել փիլիսոփայութիւն անել՝ Փիլիսոփայութիւն չի կարելի սովորել այն պատճառով, որ նա որպէս պատրաստի ճանաչուած գիտութիւն՝ դոյութիւն չունի. իւրաքանչիւր փիլիսոփայ իւր համակարգութիւնը, վարդապետութիւնը հիմնում է նախորդի բեկորների վերայ. բայց գեռ չի ստեղծուել մի համակարգութիւն, որ իւր ամբողջ մասերով մնար: Փիլիսոփայութիւնը չի կարելի սովորել, որովհետեւ նա չկայ, բայց եթէ լինէր էլ, չէր կարելի սովորել, որովհետեւ «սովորելի» (заучное) փիլիսոփայութիւնը կգաղարէր այլ ևս փիլիսոփայութիւն լինելուց և կդառնար մի պատմական՝ բայց ոչ երբէք փիլիսոփայական գիտութիւն»:

Այս խօսքերի մէջ «Լուսաւորութեան դարու»*) ոգին է նկատուում Աշակերտին անչափահաս գրութիւնից հանել և լարձարացնելով՝ սեփական հետազոտութիւնների վրայ հիմնուած ինքնուրոյն դատողութիւններ յորինել տալը—համալսարանական դասաւանդման նպատակակէտն է: Իսկ աշակերտին ինչպէս պէտք է սովորեցնել փիլիսոփայութիւն անել, այդ հարցին Կանտը պատասխանում է. «վարժութիւնների և բանականութեան ինքնուրոյն գործունէութեան միջոցաւ Այդ վարժութիւնների նիւթ են տալիս՝ մի կողմից բնական և պատմական իրողութիւնները (Zhatsachen) և միւս կողմից այդ երեւոյթների փիլիսոփայորէն բացատրելու ջանքերը. Կանտն իւր աշակերտներին երկու ճանապարհով է տանում ու նա ամենից առաջ աշխատում է նոցա այդպիսի փաստեր մատակարարել կամ նոցա այդ փաստերին մօտեցնել: Այդ է ֆիզիքական աշխարհագրութեան և մարդաբանութեան դերը, որոնց նա ահագին նշանակութիւն է տալիս: «Նախկին փիլիսոփայական դասաւանդութեան սխալն այն էր, ասում է նա 1765 թ. իւր դասախօսութիւնների մասին արած մի յայտարարութեան մէջ, որ նա երիտասարդութեան շատ վաղ էր սովորեցնում իմաստակելու՝ նախ քան վերջինս պատմական բաւականաչափ գիտելիքներ՝ ձեռք բերելը, նախ քան վարժութիւններով նորա միտքը զարգացնելը, ծանօթացնում էին նորան ընդհանուր գաղա-

* «Լուսաւորութեան դար» (Zeitalter der Aufklärung) անուանուի է ժլ. դարը, շնորհիւ իւր առաջացած մտաւոր մեծ շարժման: Այդ մտաւոր շարժման հետ սերս կապուած են ժրանսիացի նշանաւոր հեղինակ փիլիսոփայ Ժակ-ժակ Ռուսօի, գերմանացիների քանաստեղծ Լեպինգի և իւր՝ Կանտի անունները: Կանտն աշխատել և առանձնապէս որոշել է թէ ինչ է նշանակուում իւր դարու այդ «Լուսաւորութիւն» մակդիրը և եկել այն եզրակացութեան, որ այդ նոյն է թէ սակեւ «իմֆնուրոյն մտածողութեան դար»:

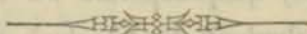
փարսների հետ. այստեղից էլ ծագում են՝ նախ դպրոցական այնպիսի տեսական նախադաշարումներ, որ շատ անգամ աւելի բիրտ ու յամառ են լինում՝ քան առօրեայ մոլորութիւնները, ապա կանխահաս մտածողների շաղակրատութիւնը, որ աւելի կոյր է լինում քան անձնապատանութեան մի ուրիշ տեսակ և աւելի անբուժելի՝ քան տգիտութիւնն է։ Այդ շարիքի հետ կռուելու համար նա ընազանցազիտութիւնից առաջ փորձնական հոգեբանութեան ու մարդաբանութեան դասախօսութիւններ է աւանդում. նմանապէս առաքինութեան մասին խօսելիս՝ նա նախ շարադրում է այն, ինչ որ լինում է և ապա այն՝ ինչ որ պէտք է լինի։ Ահրջապէս նորա ֆիզիքական աշխարհագրութեան դասախօսութիւններն առաջին ֆմաստում ունկնդիրներին հրկրի ներկայ կազմութեան են ծանօթացնում, երկրորդ մասում—մարդուն՝ իւր բնական նախնական վիճակում, երրորդ մասում—պետութիւնների և ազգերի կազմակերպութեան և այսպիսով ունկնդրին հաճելի և ուսանելի գիտելիքների պաշար են մատակարարում։

Կանտը իւր ունկնդիրներին ուրիշ ճանապարհով էլ էր առաջ տանում. այդ ճանապարհը փիլիսոփայութեան պատմութիւնն է։ Իւր դասախօսութիւնների ներածութեան մէջ նա սովորոնթիւն ունէր մի պատմական ակնարկ նուիրելու՝ ինչպէս առանձին առանձին հարցերի, նոյնպէս և իւր նախորդների վարդապետութեան մի պատմական ակնարկ էր ընծայում փիլիսոփայութեան, նաև հանրագիտութեան ու տրամաբանութեան մէջ։

Հերցին գրած մի նամակում Կանտն աւելի է շեշտում այն միտքը, թէ իր նպատակը չէ «արհեստաւոր փիլիսոփաներ» պատրաստել, «այլ հիմնական դրութիւնների վրայ հիմնուած համոզմունք» ներ տարածել ու ամրապնդել մարդկանց մէջ և այդպիսով զարգացող տաղանդներին միակ նպատակաշարմար ուղղութիւնը տալ։ Կանտն այդ սկզբունքով առաջնորդուեցաւ ամբողջ յիշեալ 40 տարուայ ուսուցչական գործունէութեան ընթացքում, և այդ սկզբունքը շատ արդիւնաւոր հանգիսացաւ նորա հայրենիքի համար. իսկ որ Գերմանիան այն ժամանակներից սկսած փիլիսոփայութեան նոր հայրենիք դարձաւ, դորա պատճառների մէջ չպէտք է մոռանալ Կանտին իւր ուսուցչական գործունէութեամբ։

Գիտական գործունէութեան սկզբում Կանտի փիլիսոփայական հետաքրքրութիւնն ըստ ամենայնի դէպի արտաքին աշխարհն էր ուղղուած, ինչպէս կարելի է հզրակացնել այդ նորա հեղինակութիւններից և դասախօսութիւններից։ Իւր դասախօսութիւնների մէջ բացի տրամաբանութիւնից և ընազանցազիտութիւնից, որ նորա ծրագրի կարևոր մասն էին կազմում, մտցրել էր մատեմատիկան ու

ընագիտութիւնը: Շուտով դոցա հետ հաւասար նշանակութիւն ստացաւ նաեւ ֆիզիքական աշխարհագրութիւնը, որ առաջին անգամ Կանտը մտցրեց համալսարանական դաստաւանդութեան մէջ: Այս առարկան մեծ հետաքրքրութիւն առաջացրեց նոյն իսկ ուսանողական շրջանից դուրս. այս դասախօսութիւնների մէջ էր ամփոփում նա ամենահետաքրքրական և թանկագին տեղեկութիւնները բնութեան և մարդու մասին, այնպէս որ այդ տեղեկութիւնները, որպէս իւր տեսակի ուղեորութիւններ դէպի աշխարհի բոլոր կողմերը, կարող են մի տեսակ նախաբան համարուել այն ժամանակ սովորական դարձած կրթական ճանապարհորդութիւնների, լիկամ մինչև անգամ փոխարինել նոցա:

ԳՐԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԽՕՍԱԿԱՆ

ՀԱՅՈՅ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՏ ՄՈՄՁԷՆԻ

«68 թ. ամրան կիսին Լուկուլլոս, շարժուելով Տիգրանակերտից, առաջ դնաց անկասկած Քիթլիսի անցքով և դէպի արևմուտք Վանայ լճի ավերով՝ հասաւ Մուշի և Եփրատի սարահարթը: Գնացքն ընթանում էր դանդաղ—թշնամու այրուծիւ, մանաւանդ հեծեալ աղեղնաւորների անընդհատ ու անտանելի ընդհարումների պատճառով, բայց առանց աչքի ընկնող արգելքի նոքա գրաւեցին դիրքերն ու Եփրատի անցքը, որ քաջաբար պաշտպանում էր հայկական հեծելազօրը: Երևաց և Հայոց հետեակազօրը, բայց չյաջողուեցաւ ճակատ յօրինել: Այսպիսով բանակն հասաւ Հայաստանի բուն սարահարթին և առաջ էր քայլում դէպի անձանօթ երկիրը: Նոքա դեռ մի կարգին դժուարութեան չէին պատահել, բայց արդէն թըշնամի այրուծիւ հետ ընդհարման և երկրի դժուարանցանքիւթեան պատճառով յառաջխաղացութեան ան-